Antropologia faszyzmu i mechanizmy odpowiedzialności w świetle analizy Jasona Stanleya

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Tekst analizuje genezę faszyzmu, odrzucając determinizm biologiczny oraz wiarę w automatyczny postęp moralny wynikający z rozwoju techniki. Autor skupia się na antropologicznej potrzebie przynależności, która w określonych warunkach zostaje przekształcona w ideologię wykluczenia i politycznej dominacji. Wykorzystując koncepcje socjologiczne Webera, Durkheima i Tönniesa oraz model Roberta Paxtona, artykuł wyjaśnia, jak lęk przed anomią i potrzeba uznania społecznego mogą prowadzić do akceptacji panowania charyzmatycznego. Kluczowym wnioskiem jest stwierdzenie, że faszyzm nie jest nieuchronnym procesem, lecz wynikiem konkretnych decyzji instytucjonalnych i politycznych, wymagających współpracy elit oraz zdolności przekształcenia emocjonalnej mobilizacji mas w realne sprawowanie władzy.

The text analyzes the genesis of fascism, rejecting biological determinism and the belief in automatic moral progress resulting from technical development. The author focuses on the anthropological need for belonging, which under certain conditions is transformed into an ideology of exclusion and political dominance. Utilizing sociological concepts from Weber, Durkheim, and Tönnies, as well as Robert Paxton's model, the article explains how the fear of anomie and the need for social recognition can lead to the acceptance of charismatic rule. The key conclusion is that fascism is not an inevitable process, but the result of specific institutional and political decisions, requiring the cooperation of elites and the ability to transform the emotional mobilization of the masses into actual exercise of power.

Artykuł stanowi wielowymiarową analizę genezy faszyzmu, odrzucając determinizm biologiczny oraz przekonanie, że postęp cywilizacyjny automatycznie chroni przed

totalitaryzmem. Autor stawia tezę, że faszyzm nie jest nieuchronnym produktem natury ludzkiej, lecz procesem, który pasożytuje na naturalnych potrzebach przynależności i lękach egzystencjalnych jednostki. Poprzez syntezę perspektyw psychologicznych (m.in. mechanizmy konformizmu i dominacji społecznej), socjologicznych oraz filozoficznych (od Arendt po Tischnera), tekst dowodzi, że zapora przed autorytaryzmem nie tkwi w samym rozwoju techniki czy administracji, lecz w świadomym budowaniu sprawiedliwych instytucji, ochronie prawdy faktualnej i kultywowaniu odpowiedzialności za drugiego człowieka. Kluczowym przesłaniem jest uznanie, że wolność pozytywna oraz policentryczność struktur społecznych są jedynymi skutecznymi mechanizmami ograniczającymi arbitralność władzy i zapobiegającymi przekształceniu solidarności grupowej w ideologię wykluczenia.

SŁOWA KLUCZOWE

antropologia faszyzmu | mechanizmy odpowiedzialności | palingenetyczny ultranacjonalizm | banalność zła | moralne rozhamowanie | teoria dominacji społecznej | instytucjonalne rozproszenie odpowiedzialności | podejście zdolnościowe Amartyi Sena | etyka solidarności | konformizm grupowy | panowanie charyzmatyczne | pluralizm polityczny | mechanizmy dehumanizacji | sprawczość ekonomiczna

Faszyzm nie wynika z natury ani postępu

Człowiek wobec zbiorowości. Antropologia faszyzmu, moralne granice wspólnoty i cywilizacyjna odpowiedzialność za wolność, godność oraz wspólny świat

Historia faszyzmu jest jednym z najtrudniejszych intelektualnie doświadczeń nowoczesnych nauk o człowieku. Zmusza ona do jednoczesnego odrzucenia dwóch przeciwstawnych uproszczeń antropologicznych. Pierwsze z nich to wiara, że rozwój wiedzy, racjonalizacja administracji, techniki i instytucji prawnych prowadzą niemal automatycznie do moralnego postępu społeczeństw. Drugie zakłada natomiast, że człowiek jest z natury istotą skłonną do przemocy i dominacji, a systemy totalitarne są jedynie potwierdzeniem niezmiennego determinizmu. Obydwa stanowiska nie wytrzymują konfrontacji z historią XX wieku.

Faszyzm rozwijał się bowiem w społeczeństwach o zaawansowanej kulturze naukowej, rozbudowanych instytucjach państwowych i rozwiniętej gospodarce przemysłowej, a jednocześnie spotykał się z oporem ludzi ukształtowanych w tych samych warunkach cywilizacyjnych.

Potrzeba przynależności jako fundament manipulacji politycznej

Nowoczesność nie stanowi zatem samodzielnej gwarancji moralnego postępu, lecz nie tworzy również nieuchronnego mechanizmu barbarzyństwa. Jej historyczne konsekwencje zależą od organizacji instytucji, sposobu rozumienia wspólnoty, relacji między wiedzą a władzą oraz normatywnych granic uznawania innych ludzi za pełnoprawnych uczestników świata społecznego. Podstawowy problem całej rozprawy można sformułować jako pytanie o warunki, w których naturalna dla człowieka potrzeba przynależności i społecznego uznania zostaje przekształcona w ideologię politycznej wyłączności. Człowiek rozwija własną podmiotowość poprzez relacje z innymi ludźmi; jego zdolności poznawcze, językowe i moralne kształtują się w środowisku społecznym. Nie oznacza to jednak, że każda wspólnota posiada jednakową strukturę aksjologiczną ani że każda forma zbiorowej identyfikacji prowadzi do ograniczania wolności jednostki. Rodzina, grupa zawodowa, wspólnota religijna, naród czy organizacja polityczna mogą dostarczać jednostce poczucia znaczenia i bezpieczeństwa, ale mogą również wykorzystywać te same potrzeby do wymuszania konformizmu, reprodukowania nierówności i ograniczania autonomii. Zasadnicza trudność antropologiczna polega więc nie na samym istnieniu więzi zbiorowej, lecz na sposobie wyznaczania granicy pomiędzy solidarnością wewnętrzną a odpowiedzialnością wobec ludzi pozostających poza daną grupą.

Faszyzm historyczny stanowił szczególnie radykalną próbę rozwiązania tego napięcia poprzez podporządkowanie wielości społecznych przynależności jednej hierarchicznej wizji narodu, której polityczne urzeczywistnienie miało uzasadniać eliminowanie pluralizmu i stosowanie przemocy. Z perspektywy socjologii klasycznej istotne znaczenie zachowują koncepcje Ferdinanda Tönniesa, Émile'a Durkheima i Maxa Webera, choć nie tworzą one jednej teorii genezy faszyzmu. Tönniesowskie rozróżnienie wspólnoty i stowarzyszenia pozwala analizować odmienne sposoby organizowania więzi społecznych, bez utożsamiania relacji tradycyjnych z moralną wyższością nad stosunkami nowoczesnymi. Durkheimowskie pojęcie anomii wskazuje na znaczenie destabilizacji norm i utraty społecznej orientacji w warunkach gwałtownych przemian, co jednak nie musi prowadzić automatycznie od osłabienia integracji do autorytaryzmu.

Weberowska teoria panowania charyzmatycznego umożliwia natomiast zrozumienie sposobu, w jaki przywódca może uzyskiwać szczególną legitymację opartą na przypisywaniu mu nadzwyczajnych właściwości. Zestawienie tych perspektyw wyjaśnia, dlaczego doświadczenie niepewności zwiększa atrakcyjność lidera obiecującego prostotę, porządek i zbiorowe odrodzenie. Nie pozwala to jednak wyprowadzić faszyzmu bezpośrednio z samego kryzysu norm, gdyż podobne warunki mogą sprzyjać również demokratycznej mobilizacji, ruchom emancypacyjnym czy rozwojowi nowych instytucji solidarności. Szczególną wartość posiada tutaj historyczny model Roberta Paxtona, który odróżnia tworzenie ruchu, jego zakorzenianie, przejmowanie władzy i jej wykonywanie oraz możliwą radykalizację lub wyczerpywanie się dynamiki politycznej. Model ten należy rozumieć jako narzędzie analizy procesów, a nie prawo dziejowe nakazujące przejście przez pięć koniecznych stadiów.

Paxton wskazuje, że faszyzm wymaga nie tylko odpowiedniej ideologii i emocjonalnej mobilizacji, lecz również organizacji, współpracy z określonymi elitami, dostępu do instytucji oraz zdolności przekształcania społecznego poparcia w rzeczywiste sprawowanie władzy. Historia faszyzmu nie jest więc opowieścią o automatycznym zwycięstwie najbardziej radykalnej idei, lecz o konkretnych decyzjach uczestników systemu politycznego. Odróżnienie ideologicznej atrakcyjności ruchu od jego zdolności instytucjonalnej pozostaje kluczowe, ponieważ umożliwia badanie zagrożenia przed ustanowieniem dyktatury bez przedwczesnego utożsamiania każdej radykalnej mobilizacji z gotowym systemem totalitarnym. Roger Griffin, rozwijając koncepcję palingenetycznego ultranacjonalizmu, dostarcza z kolei instrumentu rozpoznawania szczególnego składnika ideologicznego faszyzmu, którym pozostaje mit narodowego odrodzenia po doświadczeniu domniemanego rozkładu.

Nie jest to jednak zwyczajne pragnienie reformowania państwa ani każda postać patriotyzmu. Faszyzm nadaje opowieści o odrodzeniu znaczenie radykalnego zerwania z pluralistycznym porządkiem, przedstawiając nową wspólnotę jako organiczną całość, której wewnętrzna jedność uzasadnia podporządkowanie jednostek. Mit polityczny nie stanowi wyłącznie błędnej informacji o przeszłości, lecz pełni funkcję organizowania zbiorowego czasu: idealizuje obraz dawnej wielkości, przedstawia teraźniejszość jako okres upadku i obiecuje przyszłość wymagającą nadzwyczajnych działań. Szczególne znaczenie posiada przy tym wskazywanie grup uznanych za odpowiedzialne za historyczne poniżenie wspólnoty. Właśnie w tym punkcie mit odrodzenia może przekształcać się w ideologiczne uzasadnienie wykluczenia, ponieważ odbudowa rzekomo utraconej całości zostaje uzależniona od podporządkowania albo usunięcia jej domniemanych przeciwników. Naukowe wyjaśnienie tego procesu wymaga jednak zejścia poniżej poziomu samej doktryny politycznej, ku mechanizmom psychologicznym i społecznym umożliwiającym jej rozpowszechnianie.

Psychologiczne mechanizmy przynależności i dominacji

Badania Henriego Tajfela i Johna Turnera wskazują, że ludzie budują własną tożsamość poprzez przynależność do grup oraz porównywanie ich pozycji. Eksperymenty nad minimalnymi grupami ujawniły, że preferujemy członków własnej zbiorowości nawet wtedy, gdy podział ma charakter względnie arbitralny. Nie oznacza to jednak, że faworyzowanie „swoich" jest tożsame z nienawiścią wobec obcych, ani że sam mechanizm identyfikacji społecznej wyjaśnia historyczne prześladowania. Kluczowe jest bowiem to, jakie normy wiążą się z przynależnością, jak definiuje się status innych i czy wspólnota dopuszcza wielość równoczesnych identyfikacji. Ruch faszystowski potrafi wykorzystać te naturalne mechanizmy, nadając im polityczną treść: lojalność wobec grupy ma w tym ujęciu wymagać nie tylko wewnętrznej solidarności, ale i podporządkowania grup uznanych za obce.

W tym miejscu istotne staje się rozróżnienie między orientacją na dominację społeczną a psychologiczną podatnością na autorytarne podporządkowanie. Teoria dominacji społecznej Jima Sidaniusa i Felicii Pratto wyjaśnia preferencje dotyczące hierarchicznych relacji między grupami, podczas gdy badania Boba Altemeyera nad prawicowym autorytaryzmem skupiają się m.in. na posłuszeństwie wobec uznanych autorytetów, konwencjonalizmie i agresji autorytarnej.

Nie są to jednak konstrukty pozwalające bezpośrednio diagnozować faszyzm u jednostki, gdyż odnoszą się do szerszych konfiguracji postaw. Bardziej użyteczne okazuje się ich zestawienie w ramach modeli motywacyjnych Johna Duckitta, które odróżniają postrzeganie świata jako miejsca niebezpiecznego od interpretowania go jako przestrzeni bezwzględnej konkurencji.

Pierwsza z tych perspektyw zwiększa atrakcyjność silnego porządku i konformizmu; druga sprzyja akceptacji hierarchii oraz dominacji. Ich współwystępowanie wyjaśnia, dlaczego ruchy autorytarne przyciągają zarówno osoby poszukujące ochrony, jak i te, które kusi obietnica politycznej przewagi. Zasadniczym ograniczeniem takiej analizy pozostaje fakt, że jednostkowe postawy nie przesądzają o zachowaniu politycznym. Można mieć silną potrzebę bezpieczeństwa i porządku, a jednocześnie respektować konstytucyjne ograniczenia władzy. Podobnie można popierać określoną hierarchię organizacyjną, nie akceptując przy tym nierównej godności ludzi. Fundamentalne pozostaje zatem rozróżnienie między autorytetem opartym na kompetencji i odpowiedzialności a autorytaryzmem wymagającym bezwarunkowego podporządkowania.

Przemoc wynika z konformizmu i struktur, a nie stałego profilu psychologicznego

Nauki społeczne nie uzasadniają koncepcji jednego, niezmiennego profilu psychologicznego faszysty, który pozwalałby niezawodnie identyfikować przyszłych uczestników politycznej przemocy. Właściwsza wydaje się analiza zmiennych dyspozycji, norm grupowych, sytuacji instytucjonalnych i konkretnych decyzji, gdyż historyczne ruchy totalitarne obejmowały ludzi o odmiennych motywacjach i poziomach ideologicznego zaangażowania. Refleksja nad społeczną genezą faszyzmu staje się szczególnie trudna w zetknięciu z historią sprawców, którzy nie byli wyłącznie fanatycznymi twórcami totalitarnej doktryny, lecz także uczestnikami zwyczajnych struktur zawodowych i administracyjnych. W książce "Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland" z 1992 roku Christopher R. Browning odtworzył działalność niemieckiego 101. Rezerwowego Batalionu Policji, którego członkowie uczestniczyli w masowych mordach na Żydach na okupowanych ziemiach polskich. Szczególnym przedmiotem jego analizy były wydarzenia z 13 lipca 1942 roku w Józefowie, gdzie funkcjonariusze brali udział w mordowaniu żydowskich mieszkańców miejscowości.

Browning badał nie tylko ideologiczne przekonania sprawców, lecz również ich zachowanie w określonych sytuacjach organizacyjnych, znaczenie nacisku grupowego, konformizmu, awansu zawodowego i stopniowego oswajania się z przemocą. Jego badania nie pozwalają uznać, że wszyscy uczestnicy byli pozbawieni antysemickich przekonań ani że działali wyłącznie pod wpływem bezwzględnego przymusu. Pokazują natomiast, że historyczne uczestnictwo w zbrodni może wynikać z wielości motywacji, których wzajemne powiązanie wymaga analizy zarówno jednostkowej, jak i instytucjonalnej. Szczególnie istotna pozostaje interpretacja Browninga dotycząca możliwości odmowy uczestniczenia w określonych działaniach. W rekonstrukcji wydarzeń w Józefowie część funkcjonariuszy skorzystała z szansy na wycofanie się z bezpośredniego udziału w egzekucjach, podczas gdy większość uczestniczyła w przemocy.

Nie wszyscy znajdowali się w identycznych warunkach psychologicznych albo że możliwość odmowy była całkowicie pozbawiona kosztów społecznych. Wskazuje jednak na zasadniczą różnicę pomiędzy istnieniem presji a całkowitym zniesieniem sprawczości człowieka. To rozróżnienie jest kluczowe dla filozofii odpowiedzialności: wyjaśnienie sposobu powstawania konformizmu nie stanowi usprawiedliwienia jego moralnych konsekwencji, podobnie jak analiza instytucjonalnej presji nie może automatycznie prowadzić do przypisania wszystkich czynów bezosobowej strukturze. Historyk powinien rekonstruować rzeczywiste warunki działania, psycholog wyjaśniać procesy podejmowania decyzji, a filozof moralności rozpoznawać zakres odpowiedzialności, przy

czym żadna z tych dyscyplin nie powinna mechanicznie zastępować pozostałych. Z perspektywy psychologii moralnej szczególnie ważna pozostaje teoria moralnego rozhamowania Alberta Bandury. Człowiek może podejmować działania sprzeczne z wcześniej akceptowanymi normami, jeżeli dokonuje określonej rekonstrukcji znaczenia własnego zachowania.

Przemoc może zostać przedstawiona jako konieczny obowiązek wobec wspólnoty, a jej ofiary jako zagrożenie, którego usunięcie ma rzekomo zapobiec większemu złu. Język może ograniczać widoczność cierpienia poprzez eufemizmy, odpowiedzialność może być przenoszona na przełożonych albo rozpraszana pomiędzy członków organizacji, natomiast konsekwencje działań mogą pozostawać poza bezpośrednim doświadczeniem sprawców. Istotny jest także mechanizm obwiniania ofiar, w którym agresja zostaje przedstawiona jako uzasadniona odpowiedź na zachowanie ludzi wcześniej uznanych za wrogów. Bandura nie twierdził, że wszystkie te mechanizmy muszą występować jednocześnie ani że stanowią wyłącznie właściwość systemów faszystowskich.

Ich wartość polega na wyjaśnianiu, w jaki sposób zwyczajne zdolności moralnego uzasadniania własnych czynów mogą zostać wykorzystane do akceptowania działań przynoszących innym ludziom poważną szkodę. Należy tu odróżnić indywidualne moralne rozhamowanie od instytucjonalnego rozproszenia odpowiedzialności, którego wnikliwą analizę przedstawił Zygmunt Bauman w "Modernity and the Holocaust" z 1989 roku. Bauman wskazywał, że nowoczesne mechanizmy racjonalizacji, podziału pracy i biurokratycznego organizowania działań mogą sprzyjać oddzielaniu uczestników procesu od jego ostatecznych konsekwencji moralnych. Człowiek odpowiedzialny za określony element procedury może koncentrować się na poprawności technicznego wykonania zadania, nie rozpoznając albo nie uznając pełnego znaczenia całego przedsięwzięcia. Interpretacja ta nie oznacza, że biurokracja jako taka jest faszystowska ani że techniczna organizacja pracy stanowi wystarczającą przyczynę ludobójstwa. Jej zasadnicza wartość polega na pokazaniu, że rozwój organizacyjnej efektywności nie gwarantuje etycznej prawomocności celu, któremu dana efektywność służy. Właśnie dlatego ocena instytucji musi uwzględniać nie tylko legalność i sprawność poszczególnych procedur, lecz również rzeczywiste konsekwencje całej struktury działania.

W refleksji Hannah Arendt problem ten zyskuje jeszcze większą wagę, ponieważ dotyczy relacji pomiędzy myśleniem, sądzeniem i odpowiedzialnością człowieka funkcjonującego w rozbudowanym systemie politycznym. W "The Origins of Totalitarianism" z 1951 roku Arendt analizowała powstawanie systemów totalitarnych poprzez historyczne związki imperializmu, antysemityzmu, upadku określonych struktur politycznych i mobilizacji masowej. Nie

przedstawiała jednak wszystkich społeczeństw nowoczesnych jako nieuchronnie zmierzających ku totalitaryzmowi.

Odpowiedzialność jednostki ponad strukturami i konformizmem

W książce **Eichmann in Jerusalem** z 1963 roku Hannah Arendt podjęła problem banalności zła, który bywa błędnie interpretowany jako twierdzenie o niewinności urzędnika wykonującego polecenia. Koncepcja ta nie polegała na zaprzeczaniu odpowiedzialności sprawcy, lecz na analizie możliwości uczestniczenia w ogromnej zbrodni bez odpowiadającej jej głębi samodzielnej refleksji moralnej. Kluczowe było spostrzeżenie, że rutynowy język obowiązku, procedury i kariery może współistnieć z rzeczywistą odpowiedzialnością za działania, których konsekwencje pozostają skrajnie nieludzkie.

Interpretacja Arendt nie zamyka jednak historycznego sporu o motywacje Adolfa Eichmanna. Późniejsze badania, szczególnie Bettiny Stangneth w **Eichmann vor Jerusalem** z 2011 roku, wskazywały na znacznie silniejsze świadome zaangażowanie ideologiczne sprawcy, niż mogłoby sugerować uproszczone odczytanie koncepcji banalności. Rozbieżność ta ma znaczenie wykraczające poza interpretację jednej postaci historycznej. Pokazuje bowiem, że pozorna zwyczajność języka administracyjnego nie wyklucza rzeczywistej identyfikacji z ideologią, a dobrowolne zaangażowanie ideologiczne nie wyklucza jednoczesnego wykorzystywania procedur i konformizmu. Z perspektywy metodologicznej kluczowe pozostaje zatem odróżnienie publicznej autointerpretacji sprawcy od jego faktycznych przekonań i zachowań, których rekonstrukcja wymaga krytyki źródeł.

Nie ma wystarczających podstaw do wyjaśniania wszystkich zbrodni totalitarnych wyłącznie posłuszeństwem, podobnie jak nie można przypisywać wszystkim uczestnikom aparatu przemocy identycznej intensywności fanatyzmu. Znaczące rozwinięcie tej problematyki przedstawił Ervin Staub, którego badania dotyczące genezy przemocy zbiorowej wskazują na rolę trudnych warunków życia, zagrożenia podstawowych potrzeb psychologicznych, społecznych podziałów i stopniowej normalizacji działań wymierzonych w określone grupy. Staub analizował procesy, w których wcześniejsza dyskryminacja i ograniczona przemoc mogą zmieniać postawy uczestników, zwiększając prawdopodobieństwo dalszej eskalacji.

Szczególne znaczenie przypisywał on również zachowaniu obserwatorów, których bierność może być interpretowana przez sprawców jako brak społecznego sprzeciwu. Nie wynika z tego jednak, że

każdy bierny obserwator ponosi identyczną odpowiedzialność jak bezpośredni sprawca ani że każda sytuacja społecznej obojętności prowadzi do ludobójstwa.

Istotne pozostaje natomiast to, że przemoc zbiorowa może rozwijać się poprzez sekwencję działań, które stopniowo przesuwają granice społecznie akceptowanych zachowań. W takim ujęciu przeciwstawianie się wczesnym formom dehumanizacji ma znaczenie wykraczające poza bezpośrednią ochronę konkretnej osoby, ponieważ wpływa na przyszłe normy funkcjonowania całej społeczności. Równie ważna jest druga strona Staubowskiej refleksji: analiza ludzi udzielających pomocy osobom zagrożonym i przeciwstawiających się zbiorowej przemocy. Jeśli sytuacja społeczna sprzyja normalizacji okrucieństwa, może również stwarzać warunki do rozwijania solidarności i odpowiedzialności. Znaczenie mają tu wzorce zachowania, publiczne normy i możliwość identyfikowania się z osobami, które mimo nacisku grupowego podejmowały działania ochronne. Nie sam przykład moralnej odwagi wystarcza do powstrzymania instytucjonalnie zorganizowanej przemocy. Wskazuje jednak na to, że ludzkie zachowanie nie jest automatyczną reakcją na strukturę władzy, a historia społecznego podporządkowania obejmuje również decyzje ujawniające zdolność ograniczania konformizmu.

Badania nad sprawcami powinny zatem być uzupełniane wiedzą o obserwatorach, osobach pomagających ofiarom i instytucjach umożliwiających rzeczywisty sprzeciw. W tym miejscu rozważania antropologiczne wymagają odróżnienia empatii od sprawiedliwości. Empatia może zwiększać gotowość do rozpoznawania cierpienia innych, lecz jej intensywność nie jest jednakowa wobec wszystkich osób i sytuacji. Człowiek może reagować szczególnie silnie na cierpienie bliskich, członków własnej wspólnoty albo osób przedstawionych w sposób umożliwiający łatwą identyfikację. Nie czyni to empatii moralnie bezwartościową, gdyż stanowi ona ważne źródło społecznej troski. Nie wystarcza jednak jako jedyna podstawa organizacji państwa prawa, którego zadaniem jest zapewnienie ochrony również ludziom nierozpoznawalnym, niepopularnym albo budzącym osobistą niechęć. Dlatego nowoczesne koncepcje sprawiedliwości rozwijają zasady niezależne od zmiennej intensywności emocjonalnej identyfikacji.

Z perspektywy współczesnej psychologii społecznej doniosłe znaczenie ma tutaj kontakt międzygrupowy. Thomas Pettigrew i Linda Tropp w metaanalizie z 2006 roku, obejmującej 713 niezależnych prób z 515 badań, stwierdzili, że kontakt pomiędzy grupami zazwyczaj wiązał się z ograniczaniem uprzedzeń. Efekty te nie były jednak identyczne we wszystkich kontekstach, a sposób organizacji relacji pozostawał kluczowym elementem wyjaśnienia.

Badanie to nie uzasadnia przekonania, że samo zetknięcie się z innym człowiekiem automatycznie prowadzi do rozwoju tolerancji. Wskazuje natomiast na społeczną możliwość zmieniania przekonań poprzez doświadczenie współpracy, wzajemnego poznawania i uczestniczenia w

sytuacjach, w których utrwalone stereotypy mogą być poddawane rzeczywistej weryfikacji. W ten sposób psychologia społeczna dostarcza argumentu przeciwko obu skrajnym koncepcjom ludzkiej natury: człowiek nie jest istotą automatycznie pozbawioną uprzedzeń, ale nie jest również niezdolny do ich korygowania.

Instytucje i uznanie kształtują reakcję na lęk

Zdolność do współpracy, konformizmu, agresji czy solidarności funkcjonuje w środowisku społecznym, którego instytucje mogą wzmacniać jedne sposoby działania kosztem innych. Kluczowe jest zatem rozróżnienie między cechą psychologiczną a normą społeczną: nawet jeśli określona skłonność występuje u znacznej części populacji, jej polityczne konsekwencje zależą od tego, czy kultura organizacyjna i instytucje nagradzają jej ekspresję, ograniczają ją, czy też przekształcają w inne formy uczestnictwa. Faszyzm może wykorzystywać istniejące tendencje do konformizmu, lecz nie jest ich nieuchronną konsekwencją.

W perspektywie filozoficznej istotne staje się rozróżnienie między rozumieniem człowieka jako jednostki o określonych właściwościach a postrzeganiem go jako podmiotu konstytuującego własną tożsamość w relacjach społecznych. W tradycji Georga Wilhelma Friedricha Hegla zasadnicze znaczenie ma problem uznania, gdyż samoświadomość nie rozwija się w izolacji od innych ludzi. Motyw ten podjął później Axel Honneth, szczególnie w pracy Kampf um Anerkennung z 1992 roku (znanej jako The Struggle for Recognition). Honneth analizował wzajemne uznanie w różnych sferach relacji międzyludzkich: w obszarze miłości i troski, praw oraz społecznego poważania. Każdej z nich odpowiadają odmienne sposoby kształtowania stosunku człowieka do samego siebie, a doświadczenie odmowy uznania może stać się zarzewiem konfliktów społecznych. Choć koncepcja ta nie jest bezpośrednią teorią faszyzmu, pozwala pogłębić analizę sytuacji, w których jednostki lub grupy, doświadczając degradacji statusu, poszukują politycznej odpowiedzi na poczucie upokorzenia. Należy jednak podkreślić, że walka o uznanie nie musi prowadzić do dążenia do dominacji; możliwe jest ubieganie się o równe prawa i społeczny szacunek bez odmawiania analogicznych uprawnień innym.

Faszyzm potrafi natomiast przekształcać potrzebę uznania w projekt hierarchicznego odzyskiwania domniemanej wielkości własnej wspólnoty. W takim ujęciu społeczna krzywda nie jest przedstawiana jako problem wymagający rozwiązań instytucjonalnych, lecz jako dowód konieczności podporządkowania sobie innych grup. Różnica między emancypacją a dominacją nie wynika zatem z intensywności poczucia niesprawiedliwości, lecz ze sposobu jego interpretacji i celów proponowanego działania. Z perspektywy Honnetha interesujące jest to, że ruch może

formułować roszczenie do uznania, a jednocześnie budować własną tożsamość na systematycznym odmawianiu go przeciwnikom. Teorię tę warto zestawić z refleksją Nancy Fraser, która podkreślała znaczenie zarówno redystrybucji zasobów, jak i statusu społecznego oraz reprezentacji politycznej. Fraser rozwija wielowymiarowe rozumienie sprawiedliwości: problemy ekonomiczne nie mogą być całkowicie zredukowane do braku szacunku, podobnie jak kwestie uznania nie sprowadzają się do prostego zwiększenia dochodów.

Rozróżnienie to ma zasadnicze znaczenie dla analizy mobilizacji politycznej opartej na poczuciu utraty statusu. Człowiek może doświadczać realnej niepewności zatrudnienia czy trudności mieszkaniowych, a jednocześnie interpretować te problemy przez kategorie kulturowe lub narodowe. Skuteczna diagnoza wymaga rozpoznania zarówno wymiarów materialnych, jak i symbolicznych, zamiast przypisywania jednej przyczyny wszystkim konfliktom. W przeciwnym razie polityka może zastępować rozwiązywanie rzeczywistych problemów organizowaniem zbiorowej urazy, której przedmiotem stają się grupy niewspółodpowiedzialne za powstałe trudności.

W refleksji Ericha Fromma problem ten zyskuje wymiar egzystencjalny. W Escape from Freedom z 1941 roku Fromm analizował ambiwalencję nowoczesnej wolności, która zwiększa indywidualną samodzielność, ale może prowadzić do izolacji i utraty struktur znaczenia. Przedmiotem jego refleksji była możliwość ucieczki od ciężaru samodzielnego decydowania poprzez podporządkowanie się autorytetowi, destrukcyjność lub automatyczny konformizm. Ponieważ koncepcja ta wyrasta z psychoanalizy i krytycznej teorii społeczeństwa, nie należy traktować jej jako uniwersalnego, empirycznie zweryfikowanego modelu motywacji politycznej.

Zachowuje ona jednak dużą wartość interpretacyjną, pozwalając dostrzec tendencję do poszukiwania bezpieczeństwa w strukturach obiecujących uwolnienie od odpowiedzialności za własne wybory. Autorytaryzm oferuje zatem nie tylko obietnicę siły, lecz również psychologiczne odciążenie od niepewności charakterystycznej dla społeczeństwa pluralistycznego.

Wolność pozytywna i odpowiedzialność jako zapora przed faszyzmem

Frommowskie rozumienie wolności nie sprowadza się do nieograniczonej swobody działania ani całkowitej niezależności od innych. W jego filozofii kluczowe znaczenie ma możliwość rozwijania wolności pozytywnej, nierozerwalnie związanej z miłością, pracą, odpowiedzialnością i twórczym uczestnictwem w relacjach społecznych.

Przeciwieństwem autorytarnego podporządkowania nie musi być zatem izolacja jednostki czy bezwarunkowe odrzucenie zobowiązań. Może nim być forma wspólnotowości, w której człowiek zachowuje zdolność krytycznego myślenia, a relacje z innymi nie wymagają rezygnacji z moralnej samodzielności. Zasadnicza różnica pomiędzy solidarnością a podporządkowaniem polega na tym, czy uczestnictwo we wspólnocie poszerza rzeczywistą sprawczość człowieka, czy też przekształca go w narzędzie realizacji celów uznanych za pozostające poza możliwością krytyki. Kluczowe staje się tutaj odróżnienie odpowiedzialności od bezwarunkowego posłuszeństwa.

W tradycji Immanuela Kanta autonomia moralna oznacza zdolność rozpoznawania obowiązku w świetle rozumu praktycznego, a nie dowolność polegającą na odrzucaniu wszelkich ograniczeń. Człowiek może wypełniać obowiązki wynikające z prawa, pracy i życia we wspólnocie, zachowując jednocześnie zdolność oceny ich moralnego znaczenia. Nie każda dyscyplina organizacyjna stanowi więc zagrożenie dla wolności, podobnie jak nie każdy akt sprzeciwu jest automatycznie uzasadniony moralnie. Decydująca jest możliwość rozróżnienia zobowiązań prawomocnych od żądań naruszających podstawową podmiotowość innych ludzi. Historia faszyzmu ukazuje szczególne niebezpieczeństwo sytuacji, w której obowiązek wobec organizacji zostaje przedstawiony jako nadrzędny wobec wszelkich niezależnych kryteriów moralnych.

W tym miejscu należy powrócić do pytania o godność, stanowiącej oś współczesnej filozofii praw człowieka. W tradycji kantowskiej człowiek nie powinien być traktowany wyłącznie jako środek do realizacji cudzych celów, gdyż jego status moralny nie zależy od użyteczności dla konkretnej zbiorowości. Z kolei w filozofii Emmanuela Lévinasa szczególną rolę odgrywa odpowiedzialność wobec drugiego człowieka, której znaczenie poprzedza instrumentalną kalkulację wzajemnych korzyści.

W refleksji Paula Ricoeura pojawia się problem podmiotowości konstytuowanej w relacji między sobą, drugim człowiekiem a sprawiedliwymi instytucjami. Te trzy perspektywy nie są tożsame ani wymienne, lecz pozwalają rozpoznać napięcie pomiędzy własną tożsamością a odpowiedzialnością wobec ludzi, których nie można całkowicie podporządkować własnym wyobrażeniom o dobru. Właśnie ta granica zostaje zakwestionowana przez ideologię przedstawiającą określoną wspólnotę jako jedyny podmiot posiadający pełną wartość moralną. Ricoeurowska koncepcja dążenia do dobrego życia – z innymi i dla innych, w sprawiedliwych instytucjach – pozwala wyraźnie odróżnić etykę bliskich relacji od politycznej organizacji społeczeństwa.

Człowiek może odczuwać odpowiedzialność wobec konkretnych osób, których cierpienie jest mu znane, jednak sprawiedliwe instytucje muszą uwzględniać również tych, którzy pozostają poza zasięgiem osobistej znajomości. Dlatego prawo nie może opierać się wyłącznie na współczuciu, a solidarność nie powinna być uzależniona od emocjonalnej atrakcyjności określonej grupy. Faszyzm

potrafi wykorzystywać silne więzi wewnątrz wspólnoty, jednocześnie odbierając moralne znaczenie życiu ludzi pozostających poza nią. Demokracja konstytucyjna powinna natomiast rozwijać instytucje umożliwiające przekraczanie tej granicy, uznając, że człowiek nie traci podstawowych praw w chwili, gdy przestaje być członkiem politycznie dominującej zbiorowości.

Ograniczenie arbitralności władzy jako tarcza przed faszyzmem

W tym miejscu szczególną wartość zyskuje liberalizm lęku Judith Shklar, której refleksja rozkłada akcenty inaczej niż projekty polityczne skupione przede wszystkim na idealnym modelu dobrego społeczeństwa. Shklar podkreślała znaczenie przeciwdziałania okrucieństwu i nadużyciom władzy, zwracając uwagę na głęboką asymetrię między osobami dysponującymi instrumentami przymusu a ludźmi narażonymi na ich wykorzystanie.

Nie liberalizm można całkowicie sprowadzić do unikania cierpienia czy że wszystkie konflikty społeczne rozwiąże samo ograniczanie przemocy. Kluczowy jest jednak normatywny punkt wyjścia: państwo powinno być oceniane również przez pryzmat tego, czy chroni obywateli przed arbitralnym strachem, upokorzeniem i bezradnością wobec organów władzy. Perspektywa ta pozostaje wyjątkowo istotna w analizie faszyzmu, którego historyczna praktyka budowała społeczne podporządkowanie nie tylko poprzez atrakcyjność ideologiczną, ale przede wszystkim przez systematyczne zastraszanie.

Zasadniczy problem współczesnej demokracji nie polega zatem na całkowitym wyeliminowaniu władzy, konfliktu czy przymusu – żadne złożone społeczeństwo nie funkcjonuje bez instytucji odpowiedzialnych za decyzje i egzekwowanie prawa. Problem dotyczy sposobu ograniczania arbitralności, możliwości kwestionowania decyzji oraz zapewnienia ochrony osobom w szczególnie słabej pozycji. Teorie Shklar, Ricoeura i Dworkina można tu zestawić jako odmienne próby odpowiedzi na pytanie o normatywny sens instytucji: pierwsza eksponuje walkę z okrucieństwem, druga znaczenie sprawiedliwych relacji społecznych, trzecia zaś wymaga traktowania wszystkich osób z równą troską i szacunkiem.

Ich wspólne rozpatrywanie pozwala uniknąć redukcji demokracji do samego mechanizmu wyborczego oraz przypominania o prawach człowieka tylko wtedy, gdy zagrożona zostaje politycznie bliska grupa. Na poziomie filozofii prawa kluczowe pozostaje rozróżnienie między prawami jednostki jako ochroną przed arbitralnością a prawami rozumianymi jako warunki rzeczywistego uczestnictwa we wspólnocie politycznej. Ronald Dworkin rozwijał koncepcję prawa

jako integralności, w której podstawą jest wymóg interpretowania instytucji i praktyk prawnych w świetle spójnych zasad uzasadniających ich istnienie. Jego teoria nie pozwala sprowadzić decyzji prawnej do mechanicznego odtworzenia woli aktualnej większości, gdyż uznaje znaczenie praw jednostki i odpowiedzialność za ciągłość normatywną systemu. Szczególnie istotne jest tu wymaganie traktowania ludzi z równą troską i szacunkiem, niezależnie od ich rzeczywistej siły politycznej. W kontekście faszyzmu prawomocność działania państwa nie może wynikać wyłącznie z deklaracji reprezentowania narodu; osoby pozbawione wpływu na aktualne przywództwo zachowują bowiem podstawową podmiotowość. Perspektywa Dworkina pozwala zatem dostrzec zasadniczą różnicę między państwem, które dysponuje silnymi instrumentami działania, lecz pozostaje ograniczone zasadami, a państwem traktującym własną wolę polityczną jako najwyższe kryterium słuszności.

Robert Alexy proponuje odmienną, lecz komplementarną próbę uzasadnienia praw podstawowych. Jego koncepcja zasad jako nakazów optymalizacyjnych oraz trójstopniowa teoria proporcjonalności umożliwiają analizę konfliktów, w których ochrona jednej wartości wymaga ograniczenia realizacji innej. Nie oznacza to jednak, że prawa człowieka mogą być dowolnie podporządkowane rachunkowi użyteczności – możliwości ważenia są ograniczone strukturą konstytucji i charakterem poszczególnych norm. Kluczowy jest tu obowiązek badania przydatności zastosowanego środka, istnienia mniej dolegliwych alternatyw oraz relacji między intensywnością ingerencji a wagą chronionego dobra.

W kontekście przeciwdziałania faszyzmowi teoria ta wyjaśnia, dlaczego państwo może ograniczać działalność realnie zagrażającą konstytucyjnym podstawom demokracji, ale nie powinno wykorzystywać ochrony pluralizmu jako pretekstu do arbitralnego eliminowania legalnej opozycji. Konstytucyjna samoobrona wymaga bowiem nie tylko słusznego celu, lecz również prawomocnych instrumentów jego realizacji. Zasadnicze znaczenie posiada tu także wymiar epistemiczny teorii proporcjonalności Alexy'ego.

Ochrona prawdy faktualnej jako fundament demokracji

Jeśli ustawodawca lub administracja uzasadnia ograniczenie określonego prawa przewidywaniem zagrożenia, samo formalne wskazanie wartości bezpieczeństwa nie jest wystarczające. Konieczne okazuje się przedstawienie racji przemawiających za rzeczywistością tego zagrożenia, skutecznością proponowanego środka oraz brakiem rozwiązań mniej dolegliwych. Jakość prawa jest zatem nierozerwalnie związana z jakością wiedzy wykorzystywanej podczas jego stanowienia i stosowania. Szczególnie niebezpieczna sytuacja zachodzi wtedy, gdy polityczne przekonanie zostaje

przedstawione jako fakt niewymagający dowodu, a instytucje kontrolne tracą możliwość jego weryfikacji. Historia faszyzmu dostarcza licznych przykładów podporządkowywania nauki i statystyki wcześniej przyjętym celom ideologicznym; dlatego współczesna ochrona demokracji wymaga nie tylko rozbudowanych norm konstytucyjnych, lecz również niezależnych procedur poznawczych. Prawo pozbawione odpowiedzialności za prawdziwość przesłanek faktycznych może zachowywać formalną strukturę argumentacji, a jednocześnie służyć decyzjom opartym na fikcyjnym obrazie rzeczywistości.

W tym miejscu przydatna okazuje się teoria działania komunikacyjnego Jürgena Habermasa. Jej centralnym zagadnieniem jest rozróżnienie pomiędzy komunikowaniem ukierunkowanym na porozumienie a działaniem strategicznym, w którym wypowiedź stanowi przede wszystkim instrument osiągnięcia określonego rezultatu. Nie wszystkie formy perswazji są niedopuszczalne ani że społeczeństwo powinno wyeliminować konflikt interesów. Zasadnicze znaczenie ma jednak możliwość poddawania twierdzeń publicznej krytyce, kwestionowania ich podstaw i przedstawiania argumentów, których wartość nie zależy wyłącznie od pozycji nadawcy.

Propaganda faszystowska może posługiwać się językiem debaty politycznej, by podporządkować go celowi mobilizacji bezwarunkowej lojalności. W takim przypadku znaczenie komunikatu nie wynika z jego zdolności wyjaśniania świata, lecz z funkcji organizowania emocji i relacji podporządkowania. Z perspektywy Habermasa demokracja wymaga więc nie tylko istnienia publicznych wypowiedzi, ale również społecznych i instytucjonalnych warunków rozróżniania argumentacji od manipulacyjnego organizowania zachowania. Refleksja Hannah Arendt nad prawdą faktualną stanowi niezbędne uzupełnienie tej perspektywy. Arendt odróżniała pluralizm politycznych opinii od możliwości dowolnego zastępowania rzeczywistych wydarzeń ideologicznymi narracjami. Obywatele mogą reprezentować odmienne stanowiska dotyczące znaczenia faktu i właściwych sposobów działania, lecz sama możliwość prowadzenia sporu słabnie, jeśli brakuje procedur pozwalających ustalić, czy dane wydarzenie rzeczywiście nastąpiło. W takim układzie debata przestaje być wspólnym interpretowaniem rzeczywistości, a staje się rywalizacją odrębnych światów symbolicznych, których uczestnicy mogą traktować wszelkie sprzeczne informacje jako dowód działania wrogiej organizacji.

Arendtowska obrona prawdy faktualnej nie jest postulatem stworzenia jednej instytucji z monopolem na prawdę. Polega ona raczej na ochronie warunków niezależnego badania, dokumentowania i publicznego sprawdzania faktów, bez których pluralizm opinii może utracić rzeczywisty przedmiot.

Współczesne technologie cyfrowe potęgują ten problem, zmieniając ekonomiczne i organizacyjne warunki wytwarzania informacji. Systemy rekomendacyjne mogą zwiększać widoczność

określonych przekazów na podstawie przewidywanej aktywności odbiorców, natomiast modele generatywne umożliwiają masowe wytwarzanie zróżnicowanych komunikatów przy relatywnie niskich kosztach marginalnych.

Nie oznacza to jednak, że każdy system sztucznej inteligencji jest instrumentem faszystowskim lub że automatyzacja komunikowania nieuchronnie prowadzi do autorytaryzmu. Kluczowy jest sposób organizowania dostępu do danych, przejrzystość reguł dystrybucji treści, możliwość niezależnego badania systemów oraz odpowiedzialność podmiotów wykorzystujących technologie do celów politycznych. Współczesne nauki o informacji powinny być zatem łączone z teorią państwa prawa, gdyż techniczna zdolność oddziaływania na zachowanie człowieka nie stanowi samodzielnego uzasadnienia normatywnej dopuszczalności takiego wpływu. Z perspektywy społecznej epistemologii interesujący pozostaje problem asymetrii pomiędzy możliwościami wytwarzania informacji a zdolnością ich weryfikowania. System automatyczny może generować liczne wypowiedzi, obrazy i materiały audiowizualne, których krytyczne sprawdzenie wymaga czasu oraz specjalistycznych kompetencji. W takich warunkach wzrost podaży komunikatów nie musi prowadzić do proporcjonalnego zwiększania wiedzy społecznej; przeciwnie, może podnosić koszty selekcji informacji i utrudniać odróżnienie źródeł odpowiedzialnych za rzeczywiste ustalenia od podmiotów reprodukujących niezweryfikowane przekazy. Nie jest to cecha wyłączna dla faszyzmu, gdyż podobne problemy występują również w działalności komercyjnej i zwyczajnych sporach politycznych.

Zasadnicze zagrożenie dla demokracji pojawia się wtedy, gdy techniczna asymetria komunikacyjna zostaje powiązana z systematycznym podważaniem niezależnych instytucji wiedzy i politycznym obowiązkiem uznawania twierdzeń zgodnych z oczekiwaniami przywództwa.

Policentryczność struktur jako bariera dla totalitarnego podporządkowania

Szczególną wartość posiada tutaj refleksja Elinor Ostrom nad instytucjonalnymi warunkami współdziałania. W książce Governing the Commons z 1990 roku autorka analizowała sytuacje, w których społeczności wypracowują trwałe reguły gospodarowania wspólnymi zasobami, unikając prostego wyboru między całkowitą centralizacją państwową a nieograniczonym indywidualnym wykorzystywaniem dóbr. Badania Ostrom wskazały na znaczenie precyzyjnie określonych granic wspólnoty użytkowników, dostosowania reguł do warunków lokalnych oraz możliwości uczestniczenia w ich ustalaniu, monitorowaniu i rozwiązywaniu konfliktów.

Nie jest to jednak uniwersalna recepta dla wszystkich instytucji politycznych; zasoby wspólne różnią się charakterem, a skuteczność rozwiązań zależy od konkretnych uwarunkowań. Kluczowe pozostaje natomiast odrzucenie przekonania, że wszelka skuteczna koordynacja wymaga bezwarunkowej hierarchii narzuconej przez jeden ośrodek. Przeniesienie tej perspektywy na grunt demokracji wymaga jednak wyraźnego rozróżnienia między gospodarką dobrami wspólnymi a organizacją konstytucyjnego porządku politycznego. Państwo posiada bowiem szczególne kompetencje i obowiązki, których nie zastąpi w pełni lokalny samorząd czy dobrowolne zrzeszanie się. Jednocześnie rozwój policentrycznych struktur zarządzania może ograniczać koncentrację decyzji, zwiększać przestrzeń do lokalnych eksperymentów i ułatwiać dostosowywanie rozwiązań do rzeczywistych warunków społecznych. Nie dowodzi to automatycznej wyższości decentralizacji nad centralizacją, gdyż niektóre problemy wymagają koordynacji na poziomie krajowym lub międzynarodowym. Zasadnicze znaczenie ma zatem sposób rozdzielania kompetencji i odpowiedzialności, a nie ideologiczne uznawanie jednego poziomu władzy za zawsze właściwy.

W odniesieniu do faszyzmu szczególnie istotne jest to, że mnogość rzeczywiście autonomicznych ośrodków działania może ograniczać zdolność jednego przywództwa do podporządkowania całego życia społecznego. Społeczeństwo obywatelskie nie powinno być zatem rozumiane wyłącznie jako zbiór organizacji formalnie niezależnych od państwa.

Jego znaczenie wynika z rzeczywistej zdolności do tworzenia wiedzy, reprezentowania interesów i publicznego kwestionowania decyzji. Związki zawodowe, stowarzyszenia, organizacje naukowe, wspólnoty lokalne i niezależne redakcje pełnią odmienne funkcje, lecz ich współistnienie tworzy sieć relacji ograniczających społeczną izolację jednostki. Nie wszystkie organizacje pośredniczące mają charakter demokratyczny, gdyż ich wewnętrzne struktury również mogą reprodukować dominację i konformizm. Istotne pozostaje jednak, czy system prawny umożliwia tworzenie wielu ośrodków uczestnictwa, w których członkowie zachowują możliwość zmiany organizacji, krytykowania przywództwa i dochodzenia ochrony przed nadużyciami. Autonomia instytucji pośredniczących jest zatem zarazem dobrem społecznym i wymagającym nieustannej kontroli problemem organizacyjnym.

Rzeczywista sprawczość ekonomiczna jako fundament odporności demokratycznej

Z perspektywy ekonomii rozwoju szczególnie wartościowe pozostaje podejście zdolnościowe Amartyi Sena, przedstawione między innymi w pracy Development as Freedom z 1999 roku. Sen rozróżniał formalny dostęp do zasobów od rzeczywistych możliwości prowadzenia życia, które

człowiek ma powody cenić. W takim ujęciu rozwój nie może być oceniany wyłącznie przez pryzmat wzrostu produktu krajowego, wielkości inwestycji czy statystycznej produktywności pracy. Równie istotny jest dostęp do zdrowia, edukacji, bezpieczeństwa, uczestnictwa politycznego oraz przejrzystych instytucji. Perspektywa ta nie stanowi bezpośredniej teorii powstawania faszyzmu, lecz pozwala rozpoznać materialne warunki obywatelskiej sprawczości. Człowiek formalnie korzystający z wolności wypowiedzi może mieć bardzo ograniczone możliwości publicznego działania, jeśli jego sytuacja ekonomiczna, dostęp do wiedzy i zależność od innych podmiotów pozostają skrajnie niekorzystne. Jakość demokracji należy zatem oceniać zarówno przez pryzmat gwarancji prawnych, jak i realnych możliwości ich realizacji.

Szczególnie ważna jest tutaj relacja między bezpieczeństwem ekonomicznym a polityczną autonomią. Nie ma podstaw do twierdzenia, że ubóstwo automatycznie prowadzi do popierania ruchów faszystowskich – doświadczenie trudnych warunków życia może bowiem sprzyjać również solidarności, działalności związkowej i demokratycznej mobilizacji. Istotne jest jednak to, że długotrwała niepewność materialna zwiększa podatność na przekazy obiecujące prosty porządek i jednoznaczne wskazanie winnych kryzysu. Właśnie dlatego polityka społeczno-gospodarcza nie powinna być traktowana jako dziedzina całkowicie niezależna od problemu trwałości demokracji. Dostęp do mieszkań, bezpieczeństwo zatrudnienia, jakość usług publicznych czy możliwości negocjowania warunków pracy wpływają na społeczne poczucie sprawczości, choć nie przesądzają o konkretnym wyborze ideologicznym.

Z perspektywy historycznej ruchy faszystowskie wykorzystywały rzeczywiste konflikty klasowe i gospodarcze, proponując ich rozwiązanie poprzez podporządkowanie niezależnych organizacji pracowniczych nadrzędnemu projektowi narodowej jedności. Nie oznaczało to zaniku wszystkich nierówności, lecz raczej ograniczenie możliwości ich autonomicznego reprezentowania. Korporacyjne formy organizacji stosunków gospodarczych w historycznych reżimach faszystowskich należy zatem odróżnić od współczesnych instytucji dialogu społecznego, których funkcjonowanie zakłada autonomiczną reprezentację pracowników i pracodawców. Sama nazwa organizacyjna nie przesądza o jej charakterze; kluczowa jest możliwość niezależnego negocjowania, wyrażania sprzeciwu i kwestionowania decyzji władzy. Wolność związkowa, zbiorowe rokowania i społeczna reprezentacja interesów stanowią ważne elementy pluralistycznego porządku, nie przekształcając automatycznie każdej organizacji gospodarczej w instytucję polityczną. W tym miejscu wyraźnie ujawnia się znaczenie refleksji Karla Polanyiego nad społecznym zakorzenieniem gospodarki.

Rozwój rynku i technologii zwiększa możliwości produkcyjne społeczeństwa, ale nie przesądza o sposobie rozdzielania wynikających z niego korzyści oraz kosztów. W okresach gwałtownych zmian

określone grupy mogą doświadczać utraty pozycji zawodowej, bezpieczeństwa i społecznego znaczenia, nawet gdy zagregowane wskaźniki gospodarcze wykazują wzrost.

Synteza etyki, instytucji i pluralizmu jako tarcza przeciw autorytaryzmowi

Rozwiązaniem nie musi być zastąpienie mechanizmów rynkowych całkowitą centralizacją państwową, gdyż taki wniosek nie wynika z samej diagnozy społecznych kosztów przemian. Kluczowe jest raczej tworzenie instytucji umożliwiających negocjowanie konfliktów, odpowiedzialne regulowanie działalności gospodarczej i przeciwdziałanie sytuacji, w której rzeczywiste niezadowolenie społeczne zostaje zawłaszczone przez ideologię zbiorowej winy. W tym miejscu istotna staje się refleksja Leszka Kołakowskiego nad ideologicznym absolutyzowaniem historycznych projektów emancypacyjnych. W „Głównych nurtach marksizmu", wydawanych pierwotnie w latach 1976–1978, autor analizował przemiany określonej tradycji filozoficznej, wskazując między innymi na problem relacji pomiędzy obietnicą ostatecznego przezwyciężenia społecznych sprzeczności a rzeczywistymi konsekwencjami organizowania władzy politycznej. Nie należy z tej refleksji wyprowadzać prostego utożsamienia marksizmu z faszyzmem, ponieważ ideologie te posiadają odmienne genealogie, koncepcje historii i deklarowane cele społeczne. Możliwe pozostaje natomiast wykorzystanie myśli Kołakowskiego do analizy szerszego problemu politycznego mesjanizmu, w którym określony ruch przypisuje sobie wyjątkową wiedzę o ostatecznym sensie dziejów, a następnie przedstawia sprzeciw jako przejaw niewiedzy, zdrady albo moralnego zepsucia.

W takim układzie pluralizm przestaje być trwałym warunkiem współistnienia ludzi, a zostaje uznany za przejściową przeszkodę na drodze do przyszłej harmonii, której osiągnięcie może usprawiedliwiać nadzwyczajne środki. W „Obecności mitu" Kołakowski rozwijał również refleksję nad nieusuwalnym znaczeniem struktur sensu w ludzkim doświadczeniu. Człowiek nie funkcjonuje wyłącznie poprzez instrumentalne rozpoznawanie przyczyn i skutków; potrzebuje także orientacji aksjologicznej, symbolicznej i egzystencjalnej.

Nie oznacza to jednak, że wszystkie mity są fałszywymi teoriami naukowymi ani że każda zbiorowa opowieść prowadzi do autorytaryzmu. Decydujący jest sposób, w jaki określony mit zostaje powiązany z instytucjonalnym roszczeniem do wyłączności. Narodowa pamięć historyczna może podtrzymywać solidarność i odpowiedzialność za wspólne dziedzictwo, ale może również zostać przekształcona w narrację o moralnej wyższości własnej wspólnoty. Właśnie dlatego krytyka faszystowskiej mitologii nie powinna prowadzić do postulatu całkowitego usunięcia symboli i

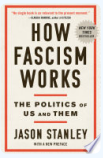
tradycji z życia publicznego. Istotne pozostaje raczej odróżnienie wspólnotowej interpretacji historii od ideologicznego monopolizowania prawa do jej opowiadania.

W polskiej filozofii społecznej szczególnie wartościowy pozostaje dorobek Józefa Tischnera, zwłaszcza jego „Etyka solidarności" z 1981 roku. Autor rozwijał w niej koncepcję solidarności zakorzenionej w doświadczeniu drugiego człowieka, wspólnej odpowiedzialności i zdolności rozpoznawania rzeczywistych zobowiązań moralnych. Nie należy sprowadzać tej refleksji do programowej deklaracji konkretnego ruchu politycznego, gdyż jej filozoficzne znaczenie wykracza poza historyczne okoliczności powstania. Istotne jest to, że solidarność nie musi oznaczać zacierania różnic pomiędzy uczestnikami społeczeństwa; może być rozumiana jako relacja, w której człowiek zachowuje własne przekonania i interesy, a jednocześnie uznaje cierpienie oraz podstawowe prawa drugiego. Z tej perspektywy faszystowska obietnica całkowitej jedności narodu pozostaje zasadniczo odmienna od solidarności, ponieważ może wymagać podporządkowania indywidualnej podmiotowości i wykluczania ludzi uznanych za obcych. Ważne jest również rozróżnienie pomiędzy filozofią solidarności a politycznym moralizmem. Odwołanie do wspólnych wartości nie zastępuje konieczności rozpoznawania rzeczywistych konfliktów interesów, niedostatków instytucjonalnych i społecznych nierówności. Wspólnota może deklarować przywiązanie do godności człowieka, a jednocześnie utrzymywać praktyki ograniczające dostęp określonych osób do ochrony prawnej, edukacji albo możliwości reprezentowania interesów.

W takim przypadku odpowiedzialna analiza wymaga odróżnienia symbolicznego znaczenia deklaracji od rzeczywistych warunków jej wykonywania. Właśnie dlatego filozofia Tischnera może być zestawiona z podejściem zdolnościowym Sena i teorią sprawiedliwości Rawlsa: pierwsza eksponuje moralne znaczenie relacji pomiędzy ludźmi, druga rzeczywiste możliwości ich działania, trzecia zaś normatywne zasady organizowania podstawowych instytucji społeczeństwa. Ich połączenie nie prowadzi do jednej mechanicznej recepty politycznej, lecz pozwala unikać zarówno redukowania etyki do indywidualnej życzliwości, jak i sprowadzania sprawiedliwości do samej konstrukcji formalnych procedur.

> Ostatecznie walka z faszyzmem nie toczy się na poziomie teoretycznych sporów, lecz w codziennej decyzji o uznaniu godności drugiego człowieka ponad dyktatem grupy. Czy potrafimy zbudować wspólnotę, która daje poczucie bezpieczeństwa, nie wymagając w zamian rezygnacji z moralnej samodzielności? Być może najskuteczniejszą tarczą przed totalitaryzmem jest paradoksalnie zgoda na pluralizm i niepewność, które są ceną za życie w świecie wolnym od absolutnych pewników.

Inspiracje

[1]

"How Fascism Works Jason Stanley" Jason Stanley

Random House | ISBN: 9780525511847

Jason Stanley (ur. 12 października 1969) to amerykański filozof, profesor amerykanistyki im. Bissella-Heyda na Uniwersytecie w Toronto, a wcześniej profesor filozofii im. Jacoba Urowsky'ego na Uniwersytecie Yale. Działając na styku epistemologii, filozofii języka i filozofii politycznej, Stanley wniósł znaczący wkład do współczesnej filozofii analitycznej. W epistemologii jest powszechnie znany z obrony inwariantyzmu względności interesów, argumentując, że praktyczne stawki bezpośrednio wpływają na to, czy podmiot epistemiczny posiada wiedzę, a także z obrony intelektualnego ujęcia wiedzy (wraz z Timothym Williamsonem). W filozofii politycznej Stanley zyskał międzynarodowe uznanie za swoje krytyczne badania nad autorytarną retoryką, ideologią i mechanizmami propagandy w społeczeństwach demokratycznych.

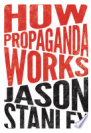
Jason Stanley *(born October 12, 1969) is an American philosopher who serves as the Bissell-Heyd Chair in American Studies at the University of Toronto and was previously the Jacob Urowsky Professor of Philosophy at Yale University. Working at the intersection of epistemology, philosophy of language, and political philosophy, Stanley has made substantial contributions to contemporary analytic philosophy. In epistemology, he is widely recognized for defending interest-relative invariantism, arguing that practical stakes directly affect whether an epistemic agent possesses knowledge, as well as for defending an intellectualist account of know-how alongside Timothy Williamson. In political philosophy, Stanley has gained international prominence for his critical investigations into authoritarian rhetoric, ideology, and the mechanics of propaganda within democratic societies.*

University of Toronto

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autora i dzieła przywołane w tekście:

[1] "How Propaganda Works"

Jason Stanley

2015 | Princeton University Press | ISBN: 9780691173429

[2] "Know How"

Jason Stanley

2011 | OUP Oxford | ISBN: 9780191619618

[3] "Language in Context"

Jason Stanley

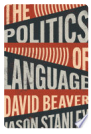
2007 | OUP Oxford | ISBN: 9780191527555

[4] "Erasing History"

Jason Stanley

2024 | Simon and Schuster | ISBN: 9781668056912

[5] "The Politics of Language"

David Beaver, Jason Stanley

2023 | Princeton University Press | ISBN: 9780691242743

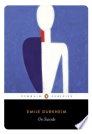

[6] "Knowledge and Practical Interests"

Jason Stanley

2005 | Oxford University Press | ISBN: 9780199230433

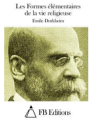
Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:

[7] "Suicide"

Émile Durkheim

Penguin UK | ISBN: 9780141915340

[8] "Les Formes élémentaires de la vie religieuse"

Émile Durkheim

CreateSpace | ISBN: 9781514325261

[9] "The City"

Max Weber

[10] **"The rational and social Foundations of music"**

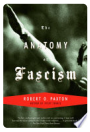
Max Weber

ISBN: 9780809300150

[11] **"Basic concepts in sociology"**

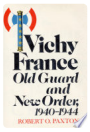
Max Weber

[12] **"The Anatomy of Fascism"**

Robert Paxton

Vintage | ISBN: 9780307428127

[13] **"Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944"**

Robert Paxton

Knopf | ISBN: 9780804154109

[14] **"Social Dominance"**

Jim Sidanius, Felicia Pratto

2001 | Cambridge University Press | ISBN: 9780521805407

[15] **"Right-wing Authoritarianism"**

Bob Altemeyer

1981

[16] **"Enemies of Freedom"**

Bob Altemeyer

1988 | Jossey-Bass

[17] **"Self-Efficacy"**

Albert Bandura

Macmillan | ISBN: 9780716728504

[18] **"Social Foundations of Thought and Action"**

Albert Bandura

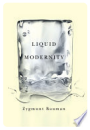
Prentice Hall

[19] **"Collateral Damage"**

Zygmunt Bauman

Polity | ISBN: 9780745652955

[20] "Liquid Modernity"

Zygmunt Bauman

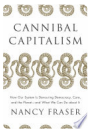
John Wiley & Sons | ISBN: 9780745657011

[21] "Strangers at Our Door"

Zygmunt Bauman

John Wiley & Sons | ISBN: 9781509512201

[22] "Cannibal Capitalism"

Nancy Fraser

Verso Books | ISBN: 9781804292587

[23] "The Portable Hannah Arendt"

Hannah Arendt

2003 | Penguin | ISBN: 9780142437568

[24] "The Jewish Writings"

Hannah Arendt

Schocken | ISBN: 9780307496287

[25] "The Promise of Politics"

Hannah Arendt

Schocken | ISBN: 9780307542878

[26] "Positive Social Behavior and Morality: Socialization and development"

Ervin Staub

1978 | New York : Academic Press

[27] "Patriotism in the Lives of Individuals and Nations"

Daniel Bar-Tal, Ervin Staub

1997 | Wadsworth Publishing Company | ISBN: 9780830414109

[28] "The Collected Works of Georg Wilhelm Friedrich Hegel"

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

2023 | DigiCat

[29] "The Struggle for Recognition"

Axel Honneth

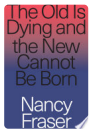
MIT Press | ISBN: 9780262581479

[30] "Feminism for the 99%: A Manifesto"

Nancy Fraser

Verso Books | ISBN: 9781788734455

[31] "The Old is Dying and the New Cannot be Born"

Nancy Fraser

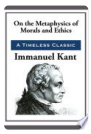
Verso Books | ISBN: 9781788732734

[32] "Escape from Freedom"

Erich Fromm

Holt Paperbacks | ISBN: 9780805031492

[33] "On the Metaphysics of Morals and Ethics"

Immanuel Kant

2013 | Simon and Schuster | ISBN: 9781627932158

[34] "Foundations of the Metaphysics of Morals"

Immanuel Kant

1959 | New York : Liberal Arts Press

[35] "Alterity and Transcendence"

Emmanuel Lévinas

1999 | Columbia University Press | ISBN: 9780231116510

[36] "Otherwise than Being"

Emmanuel Lévinas

Springer Science & Business Media | ISBN: 9789024723744

[37] "Totality and Infinity"

Emmanuel Lévinas

ISBN: 9780820702452

[38] "From Text to Action"

Paul Ricoeur

Northwestern University Press | ISBN: 9780810109926

[39] "History and Truth"

Paul Ricoeur

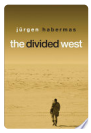
2007 | Studies in Phenomenology and E

[40] "Freedom and Nature"

Paul Ricoeur

1966 | Northwestern University Press | ISBN: 9780810105348

[41] "The Divided West"

Jürgen Habermas

John Wiley & Sons | ISBN: 9780745694580

[42] "The Past as Future"

Jürgen Habermas

U of Nebraska Press | ISBN: 9780803272668

[43] "Protestbewegung und Hochschulreform"

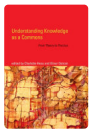
Jürgen Habermas

[44] "Rules, Games, and Common-pool Resources"

Elinor Ostrom

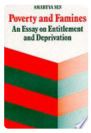
University of Michigan Press | ISBN: 9780472065462

[45] "Understanding Knowledge as a Commons"

Elinor Ostrom

MIT Press | ISBN: 9780262516037

[46] "Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation"

Amartya Sen

Oxford University Press | ISBN: 9780198284635

[47] "India: Economic Development and Social Opportunity"

Amartya Sen

[48] "Uncollected Works of Karl Polanyi"

Karl Polanyi

1995 | ISBN: 9780333619605

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] "Laughter in Nineteenth-Century British Theatre: From Genial Blending to Harsh Distinctions"

Merle Tönnies

2002 | A History of English Laughter | DOI: 10.1163/9789004484870_010

Źródło

[2] "Physical Conditions necessary for the Start of Impulses from Nerve Endings into Nerve Fibres"

J. F. TÖNNIES

1953 | Acta Physiologica Scandinavica | DOI: 10.1111/j.1748-1716.1953.tb01009.x

Źródło

[3] "Professional Ethics and Civic Morals."

Melvin Richter, Émile Durkheim, Cornelia Brookfield

1958 | American Sociological Review | DOI: 10.2307/2089063

Źródło

[4] "FROM THE DIVISION OF LABOR IN SOCIETY"

Émile Durkheim

2021 | The New Economic Sociology | DOI: 10.2307/j.ctv1f886rp.11

Źródło

[5] "Chapter 8 FROM THE DIVISION OF LABOR IN SOCIETY"

Émile Durkheim

2004 | The New Economic Sociology | DOI: 10.1515/9780691229270-009

Źródło

[6] "Chapter 18 FROM THE ELEMENTARY FORMS OF THE RELIGIOUS LIFE"

Émile Durkheim

2004 | The New Economic Sociology | DOI: 10.1515/9780691229270-019

Źródło

[7] "History and Sociology in the Work of Max Weber"

Guenther Roth, Max Weber

1976 | The British Journal of Sociology | DOI: 10.2307/589618

Źródło

[8] **"French peasant Fascism: Henry Dorgères's Greenshirts and the Crises of French Agriculture, 1929-1939"**

Robert O Paxton

1997 | DOI: 10.1093/oso/9780195111880.001.0001

Źródło

[9] **"The future of democracy : a defence of the rules of the game"**

Norberto Bobbio, Roger Griffin, Richard Bellamy

1987 | Polity Press eBooks

Źródło

[10] **"The Nature of Fascism"**

Roger Griffin

2013 | Routledge eBooks | DOI: 10.4324/9781315003627

Źródło

[11] **"Modernism and Fascism"**

Roger Griffin

2007 | Palgrave Macmillan UK eBooks | DOI: 10.1057/9780230596122

Źródło

[12] **"Fascism"**

Roger Griffin

1995 | DOI: 10.1093/oso/9780192892492.001.0001

Źródło

[13] **"Sex and Power: The Intersecting Political Psychologies of Patriarchy and Arbitrary-Set Hierarchy"**

Jim Sidanius, Felicia Pratto

1999 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9781139175043.011

Źródło

[14] **"Social Dominance Theory"**

Jim Sidanius, Felicia Pratto

Handbook of Theories of Social Psychology | DOI: 10.4135/9781446249222.n47

Źródło

[15] **"Social Dominance Theory: A New Synthesis"**

Jim Sidanius, Felicia Pratto

2004 | Political Psychology | DOI: 10.4324/9780203505984-18

Źródło

[16] **"SOCIAL DOMINANCE THEORY: INTRODUCING PROFESSOR JIM SIDANIUS TO THE BRAZILIAN SOCIAL PSYCHOLOGY COMMUNITY"**

James (Jim) H. Sidanius, Adriane Roso

2020 | Psicologia & Sociedade | DOI: 10.1590/1807-0310/2020v32224657

Źródło

[17] **"Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes."**

Felicia Pratto, Jim Sidanius, Lisa M. Stallworth, Bertram F. Malle

1994 | Journal of Personality and Social Psychology | DOI: 10.1037/0022-3514.67.4.741

Źródło

[18] **"Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression"**

Jim Sidanius, Felicia Pratto

1999 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9781139175043

Źródło

[19] **"Automatic vigilance: The attention-grabbing power of negative social information."**

Felicia Pratto, Oliver P. John

1991 | Journal of Personality and Social Psychology | DOI: 10.1037/0022-3514.61.3.380

Źródło

[20] **"Social dominance theory and the dynamics of intergroup relations: Taking stock and looking forward"**

Felicia Pratto, Jim Sidanius, Shana Levin

2006 | European Review of Social Psychology | DOI: 10.1080/10463280601055772

Źródło

[21] **"Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest, and Prejudice"**

Bob Altemeyer, Bruce E. Hunsberger

1992 | International Journal for the Psychology of Religion | DOI: 10.1207/s15327582ijpr0202_5

Źródło

[22] "Right-Wing Authoritarianism"

Bob Altemeyer

1983 | University of Manitoba Press eBooks | DOI: 10.1515/9780887558894

Źródło

[23] "Fundamentalism and Authoritarianism."

Bob Altemeyer, Bruce E. Hunsberger

2005

Źródło

[24] "The environmental attitudes inventory: A valid and reliable measure to assess the structure of environmental attitudes"

Taciano L. Milfont, John H. Duckitt

2009 | Journal of Environmental Psychology | DOI: 10.1016/j.jenvp.2009.09.001

Źródło

[25] "The psychological bases of ideology and prejudice: Testing a dual process model."

John H. Duckitt, Claire Wagner, Ilouize du Plessis, Ingrid Birum

2002 | Journal of Personality and Social Psychology | DOI: 10.1037/0022-3514.83.1.75

Źródło

[26] "Right wing authoritarianism, social dominance orientation and the dimensions of generalized prejudice"

John H. Duckitt, Chris G. Sibley

2007 | European Journal of Personality | DOI: 10.1002/per.614

Źródło

[27] "Differential Effects of Right Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation on Outgroup Attitudes and Their Mediation by Threat From and Competitiveness to Outgroups"

John H. Duckitt

2006 | Personality and Social Psychology Bulletin | DOI: 10.1177/0146167205284282

Źródło

[28] "Every Day Lasts a Year: A Jewish Family's Correspondence From Poland"

Christopher R. Browning, Richard S. Hollander, Nechama Tec, Craig B. Hollander

2007

Źródło

[29] "Ecology of Rule Noncompliance Among Police Officers: Evidence from Traffic Stop Data Reporting"

Shahidul Hassan, B. Boettner, C. Browning, C. Calder

2026 | Academy of Management Proceedings | DOI: 10.5465/amproc.2026.15609abstract

Źródło

[30] "Criminals are made, not born: how when you live shapes whether you will break the law"

C. Browning

2026 | Nature | DOI: 10.1038/d41586-026-01556-y

Źródło

[31] "Social Foundations of Thought and Action : A Social Cognitive Theory"

Albert Bandura

1985

Źródło

[32] "Self-efficacy mechanism in human agency."

Albert Bandura

1982 | American Psychologist | DOI: 10.1037/0003-066x.37.2.122

Źródło

[33] "Human agency in social cognitive theory."

Albert Bandura

1989 | American Psychologist | DOI: 10.1037/0003-066x.44.9.1175

Źródło

[34] "Social Foundations of Thought and Action"

Albert Bandura

2002 | SAGE Publications Ltd eBooks | DOI: 10.4135/9781446221129.n6

Źródło

[35] "Moral Responsibility"

Daniel C. Wisneski, G. Scott Morgan, Christopher W. Bauman

2016 | Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance | DOI: 10.1007/978-3-319-31816-5_2382-1

Źródło

[36] "Blame the shepherd not the sheep: Imitating leaders absolves subordinates of moral responsibility"

Christopher W Bauman, Madeline Ong, Leigh Plunkett Tost

2015 | Academy of Management Proceedings | DOI: 10.5465/ambpp.2015.15326abstract

Źródło

[37] "Research on the Development of Mobility in the Philosophy of the 20th Century: from the Philosophy of Life to Globalization"

Г. Дельоз, А. Уайтхед, T. Veblen, Z. Bauman

2023

Źródło

[38] "Between past and future eight exercises in political thought"

Hannah Arendt

1987

Źródło

[39] "Lectures on Kant's Political Philosophy"

Hannah Arendt, Ronald S. Beiner

1982 | University of Chicago Press eBooks | DOI: 10.7208/chicago/9780226231785.001.0001

Źródło

[40] "The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence"

Ervin Staub

1989 | DigitalGeorgetown (Georgetown University Library)

Źródło

[41] "Positive Social Behavior and Morality"

Ervin Staub

1978 | Elsevier eBooks | DOI: 10.1016/c2013-0-11528-0

Źródło

[42] "Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory"

Ervin Staub

2006 | Political Psychology | DOI: 10.1111/j.1467-9221.2006.00541.x

Źródło

[43] "Patriotism in the lives of individuals and nations"

Daniel Bar-Tal, Ervin Staub

1997

Źródło

[44] "How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators"

Thomas Fraser Pettigrew, Linda R. Tropp

2008 | European Journal of Social Psychology | DOI: 10.1002/ejsp.504

Źródło

[45] "With a little help from my cross-group friend: Reducing anxiety in intergroup contexts through cross-group friendship."

Elizabeth Page-Gould, Rodolfo Mendoza-Denton, Linda R. Tropp

2008 | Journal of Personality and Social Psychology | DOI: 10.1037/0022-3514.95.5.1080

Źródło

[46] "Does Intergroup Contact Reduce Prejudice? Recent Meta-Analytic Findings"

Thomas Fraser Pettigrew, Linda R. Tropp

2013 | Psychology Press eBooks | DOI: 10.4324/9781410605634-11

Źródło

[47] "The Role of Intergroup Contact in Predicting Children's Interethnic Attitudes Evidence From Meta-Analytic and Field Studies"

Linda R Tropp, Mary A Prenovost

2008 | Intergroup Attitudes and Relations in Childhood Through Adulthood | DOI: 10.1093/oso/9780195189742.003.0015

Źródło

[48] "Does anything depend on everything?"

G. Hegel

2021 | Philosophy for Kids | DOI: 10.4324/9781003237150-33

Źródło

[49] "Redistribution or Recognition?: A Political-Philosophical Exchange"

Nancy Wickwire Fraser, Axel Honneth, Joel David Golb, James D. Ingram, Christiane Wilke

2003

Źródło

[50] "The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts"

Thelma McCormack, Axel Honneth

1997 | The Canadian Journal of Sociology | DOI: 10.2307/3341573

Źródło

[51] "Disrespect: The Normative Foundations of Critical Theory"

Axel Honneth

2007 | PhilPapers (PhilPapers Foundation)

Źródło

[52] "Freedom's Right: The Social Foundations of Democratic Life"

Axel Honneth

2014 | Columbia University Press eBooks | DOI: 10.7312/honn16246

Źródło

[53] "Recognition or Redistribution?"

Nancy Fraser

2004 | Contemporary Political Theory: A Reader | DOI: 10.4135/9781446215272.n24

Źródło

[54] "From Redistribution to Recognition?"

Nancy Fraser

2020 | The New Social Theory Reader | DOI: 10.4324/9781003060963-30

Źródło

[55] "Redistribution, Recognition and Non-Reformist Reform: An Interview With Nancy Fraser"

Nancy Fraser, Sofia Ropek Hewson

2026 | IPPR Progressive Review | DOI: 10.1111/newe.70022

Źródło

[56] "Mechanisms of Escape"

Erich Fromm

2021 | The Fear of Freedom | DOI: 10.4324/9781003171317-5

Źródło

[57] "Freedom—A Psychological Problem?"

Erich Fromm

2021 | The Fear of Freedom | DOI: 10.4324/9781003171317-1

Źródło

[58] "The Fear of Freedom"

E. Fromm

2021 | DOI: 10.4324/9781003171317

Źródło

[59] "Erich Fromm, Escape from Freedom, & Pseudo-Populist Authoritarianism"

E. Fromm

2023

Źródło

[60] "Critique of the Power of Judgment"

Immanuel Kant

2000 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511804656

Źródło

[61] "Kant: Political Writings"

Immanuel Kant

1991 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511809620

Źródło

[62] "Transition from metaphysics of morals to the critique of pure practical reason"

Immanuel Kant, Christine M. Korsgaard

Immanuel Kant: Groundwork of the Metaphysics of Morals | DOI: 10.1017/cbo9780511809590.008

Źródło

[63] "Difficult Freedom: Essays on Judaism"

Emmanuel Lévinas

1990 | DigitalGeorgetown (Georgetown University Library)

Źródło

[64] "Legalism: Law, Morals, and Political Trials"

Judith N. Shklar

1986 | DigitalGeorgetown (Georgetown University Library)

Źródło

[65] "ONE. The Liberalism of Fear"

Judith N. Shklar

1989 | Harvard University Press eBooks | DOI: 10.4159/harvard.9780674864443.c2

Źródło

[66] "The Liberalism of Fear"

Judith N. Shklar

2026 | Harvard University Press eBooks | DOI: 10.4159/9780674306660

Źródło

[67] "The Political Works of James Harrington"

Judith N. Shklar

1978 | Political Theory | DOI: 10.1177/009059177800600409

Źródło

[68] "Objectivity and Truth: You'd Better Believe It"

Ronald M. Dworkin

1996 | Philosophy &amp Public Affairs | DOI: 10.1111/j.1088-4963.1996.tb00036.x

Źródło

[69] "Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate"

Ronald M. Dworkin

2006 | Princeton University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781400827275

Źródło

[70] "On the Structure of Legal Principles"

Robert Alexy

2000 | Ratio Juris | DOI: 10.1111/1467-9337.00157

Źródło

[71] "Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research"

Jürgen Habermas

2006 | Communication Theory | DOI: 10.1111/j.1468-2885.2006.00280.x

Źródło

[72] **"Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles?"**

Jürgen Habermas

2001 | Political Theory | DOI: 10.1177/0090591701029006002

Źródło

[73] **"Reflections and Hypotheses on a Further Structural Transformation of the Political Public Sphere"**

Jürgen Habermas

2022 | Theory Culture & Society | DOI: 10.1177/02632764221112341

Źródło

[74] **"Remarks on Dieter Grimm's 'Does Europe Need a Constitution?'"**

Jürgen Habermas

1995 | European Law Journal | DOI: 10.1111/j.1468-0386.1995.tb00034.x

Źródło

[75] **"Economics, law, and ethics"**

Amartya Sen

2009 | Against Injustice | DOI: 10.1017/cbo9780511657443.002

Źródło

[76] **"The Economics of Happiness and Capability"**

Amartya Sen

2008 | Capabilities and Happiness | DOI: 10.1093/oso/9780199532148.003.0002

Źródło

[77] **"Great transformation: The political and economic origins of our time"**

Karl Polanyi, Joseph Eugène Stiglitz, Fred Block

1944

Źródło

[78] **"Political economy of sub-national spending in India"**

K. Polanyi

2019

Źródło

[79] "Positivist philosophy from Hume to the Vienna Circle"

Leszek Kołakowski

1972 | PhilPapers (PhilPapers Foundation)

Źródło

[80] "The concept civic education of Frederick Wilhelm Foerster in the context of Catholic social ethics"

Andrzej Kołakowski

2018 | Pedagogika | DOI: 10.16926/p.2018.27.40

Źródło

[81] "Ekonomiczno-społeczne efekty projektów translokacji obiektów zabytkowych na poziomie lokalnym / Socio-economic effects of translocation projects of historic monuments – local level"

Tomasz Kołakowski

2016 | Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu | DOI: 10.15611/pn.2016.432.08

Źródło

[82] "Teacher of Our Freedom"

Józef Tischner

1998 | Dialogue and Universalism | DOI: 10.5840/du199881/247

Źródło

[83] "THE DRAMA OF POLITICS AND ETHICS"

J. Tischner

2016

Źródło

Artykuły naukowe autora:

[84] "LitLLMs, LLMs for Literature Review: Are we there yet?"

Shubham Agarwal, Gaurav Sahu, Abhay Puri, Issam Laradji, Krishnamurthy Dvijotham, Jason Stanley

2025 | Transactions on machine learning research | DOI: 10.48550/arxiv.2412.15249

Źródło

[85] "DoomArena: A framework for Testing AI Agents Against Evolving Security Threats"

Léo Boisvert, Bansal, Mihir, Chandra Kiran Reddy Evuru, Gabriel Huang, Abhay Puri, Jason Stanley

2025 | arXiv (Cornell University) | DOI: 10.48550/arxiv.2504.14064

Źródło

[86] "No, of Course I Can! Deeper Fine-Tuning Attacks That Bypass Token-Level Safety Mechanisms"

Joshua Kazdan, Abhay Puri, Rylan Schaeffer, Lisa Yu, Chris Cundy, Jason Stanley

2026 | International Conference on Learning Representations | DOI: 10.48550/arxiv.2502.19537

Źródło

[87] "Societal Frameworks Can Improve LLM Alignment"

Karolina Stańczak, Nicholas Meade, Mehar Bhatia, Hattie Zhou, Konstantin Böttinger, Jason Stanley

2026 | ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT) | DOI: 10.1145/3805689.3806486

Źródło

[88] "From Distances to Trajectories: Real-Time Signed Distance Function Mapping and Distance-Accelerated Motion Planning for UAVs"

Jason Stanley, Zhirui Dai, Qihao Qian, Tzu-Chin Ho, Tianxing Fan

2026 | arXiv (Cornell University) | DOI: 10.48550/arxiv.2607.19306

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: 1c9339db-f183-461d-b510-0ead1989ef7f